

Tədiyə Balansının tərtibi haqqında metodoloji izahat

Tədiyə balansı ölkə rezidentlərinin müəyyən dövr ərzində qeyri-rezidentlərlə apardığı iqtisadi əməliyyatların məcmusunu əks etdirən statistik hesabat sistemidir. İnstitusional vahidin rezidentlik statusu onun hər hansı bir ölkənin iqtisadi ərazisini öz iqtisadi maraqlarının mərkəzi seçməsi və bu əraziyə sıx bağlılığı ilə müəyyən edilir.

Tədiyə balansı *cari əməliyyatlar və kapital hesabı* üzrə *ikili yazılış* prinsipi əsasında tərtib olunur. Bu zaman hər hansı əməliyyat eyni dəyər ifadəsi olan iki əks işarəli yazı ilə qeyd olunur. Bu yazılardan biri «**müsbət**» işarəsi ilə kredit bölməsində, digəri isə «**mənfi**» işarəsi ilə debet bölməsində əks olunmaqla hər bir mübadilənin mədaxil və məxaric tərəflərini göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun yeni (6-cı nəşr) Təlimatının tələblərinə uyğun olaraq tədiyə balansının strukturunda *maliyyə hesabı Xalis Aktivlər/Xalis Öhdəliklər* prinsipi üzrə təsnifləşdirilir.

Malların və xidmətlərin ixracı, əldə olunmuş ilkin gəlirlər və təkrar gəlirlər kredit yazılışı vasitəsi ilə balansda əks olunur.

Malların və xidmətlərin idxalı, ödənilmiş ilkin gəlirlər və köçürülmüş təkrar gəlirlər isə debet yazılışı vasitəsi ilə balansda daxil edilir.

Tədiyə balansının hesablarındakı yazıların çoxu tərəflər arasında iqtisadi qiymətlilər mübadiləsi gedən əməliyyatları əks etdirir: belə iqtisadi qiymətlilərə *real resurslar* (mallar, xidmətlər, gəlirlər, pul yardımları) və *maliyyə resursları* (aktivlər və öhdəliklər) aiddir. Bu prinsip əsasında tədiyə balansı 4 hissəyə bölünə bilər:

- *Cari əməliyyatlar hesabı* – buraya ölkənin xarici ticarəti (idxal-ixrac), əldə edilmiş və göstərilmiş xidmətlər, əldə edilmiş və ödənilmiş ilkin gəlirlər (əmək haqqı, dividend, faiz, renta və digər bu tip ödənişlər) və təkrar gəlirlər (pul baratları, humanitar yardımlar, qrantlar və s.) aiddir.
- *Kapitalın hərəkəti hesabı* – bu hesab əsasən ölkənin qalan dünya ilə istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlər üzrə əməliyyatlarını (məsələn, idmançıların transferləri), həmçinin kapital yönümlü digər transferləri (məsələn, avadanlıq formasında edilmiş humanitar yardım) əks etdirir.
- *Maliyyə hesabı* – Maliyyə hesabı ölkənin *xalis xarici maliyyə aktivlərini* və *xalis xarici maliyyə öhdəliklərini* əks etdirir. Buraya müxtəlif növ sərmayə axınları, yaranmış maliyyə öhdəlikləri və tələbləri aiddir (birbaşa və portfel investisiyalar, kreditlər və ssudalar, nağd valyuta və depozitlər və digər).
- *Ehtiyat aktivlər* – bu maddə Cari əməliyyatlar və kapital hesabı, maliyyə hesabında baş vermiş əməliyyatların nəticəsi olaraq ölkənin valyuta ehtiyatlarının artıb/azalmasını ifadə edir. Məsələn, əgər Cari əməliyyatlar balansının kəsirini maliyyələşdirmək üçün xaricdən kredit cəlb etmək mümkün deyilsə, bu kəsir Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları hesabına valyuta

bazarına müdaxilə etməklə örtülür. Yuxarıda qeyd olunmuş mühasibatlıq yazılışı qaydalarına əsasən kredit tərəfi “müsbət” işarə ilə aktivin azalmasını, debet tərəfi isə “mənfi” işarə ilə aktivin artmasını ifadə edir.

- **Balanslaşdırıcı maddələr** – Konseptual baxımından qeyri-rezidentlər ilə bütün əməliyyatlar tədiyə balansında əks olunmalıdır. Statistik məlumat kimi tədiyə balansının komponentlərində öz əksini tapmayan əməliyyatların nəticəsi kimi bu maddə yaranır. Praktikada heç bir ölkənin tədiyə balansının tərtibatında bu maddənin “0”-a enməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Xüsusilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin sürətlə genişlənməsi şəraitində bir sıra əməliyyatların dəqiq qeydiyyatını aparmaq daha da çətin olur (informasiyanın tam olmaması, informasiya mənbələri arasında vaxt intervalı, qiymətləndirmələrdə kənarlaşmalar və s.). Əksər hallarda bir əməliyyatın kredit və debet tərəflərini qeyd etmək üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bu mənbələrin biri və ya bir neçəsi natamam olduqda kredit və debet tərəfləri bir birinə bərabər olmur və nəticədə müəyyən fərq yaranır. Bu fərqlər cəmi yekunda balanslaşdırıcı maddələr rolunu oynayır.

Tədiyə balansında əməliyyatların qeydə alınmasına dair NÜMUNƏLƏR:

MİSAL 1. “A” ölkəsi xaricdən 100 dollarlıq avadanlıq alır:

Bu əməliyyatın iki tərəfi var:

- xaricdən ölkəyə fiziki resurs olan avadanlıq gətirilir;
- və bunun müqabilində xaricə 100 dollar ödəniş edilir.

Dollar valyuta olaraq ABŞ Mərkəzi Bankının öhdəliyidir və məntiqi olaraq “A” ölkəsinin ABŞ Mərkəzi Bankına nəzərən aktivini sayılır.

Beləliklə, bu əməliyyatın nəticəsi olaraq ***Cari əməliyyatlar balansının debet tərəfində idxal əməliyyatını*** qeydə almaq üçün 100 dollar, xaricə 100 dollarlıq ödəniş (başqa sözlə “A” ölkəsinin 100 dollarlıq maliyyə aktivinin azalmasını) isə ***Maliyyə hesabının xalis maliyyə aktivləri*** sütununda azalma kimi qeyd olunur.

MİSAL 2. “A” ölkəsi aldığı avadanlığı quraşdırmaq üçün xaricdən mütəxəssis dəvət edir:

Dəvət olunmuş mütəxəssis “A” ölkəsi üçün qeyri-rezidentdir. Belə ki, mütəxəssisin daimi yaşayış yeri, iqtisadi maraqlarının mərkəzi xarici ölkə olaraq qalır, onun “A” ölkəsində qalıb uzunmüddətli yaşamaq niyyəti yoxdur. Bu səbəbdən qeyri-rezidentin “A” ölkəsinin rezidentlərinə göstərdiyi xidmət və bunun qarşılığında əldə etmiş olduğu gəlir, eləcə də “A” ölkəsinin rezidentləri ilə apardığı digər əməliyyatlar tədiyə balansının predmetidir.

MİSAL 1-dəki prinsipə uyğun olaraq, qeyri-rezident mütəxəssisə edilmiş ödəniş nəticəsində “A” ölkəsinin maliyyə aktivinin azalması *Maliyyə hesabında xalis maliyyə aktivləri* sütununda azalma kimi, “A” ölkəsinin xidmət idxalı kimi isə *Cari hesabda debetdə* əks olunur.

MİSAL 3. Xarici mütəxəssis “A” ölkəsində qaldığı qısa müddət ərzində mehmanxana, yemək, geyim və s. üçün xərclər həyata keçirir.

Bu xərcləmələrin cəmi “A” ölkəsinin tədiyə balansının *Cari hesabında turizm xidmətlərinin ixracı* kimi qeydə alınır. Digər tərəfdən, xarici mütəxəssis tərəfindən xərclənən vəsaitlər hesabına “A” ölkəsinin xalis maliyyə aktivlərinin həcmi yüksəlir və bu məbləğ *Maliyyə hesabında xalis maliyyə aktivləri* sütununda artım kimi qeyd olunur.

MİSAL 4. Xarici mütəxəssis və ya qeyri-rezident işini bitirərək bir neçə aydan sonra öz ölkəsinə qayıdır. Gedərkən o özü ilə ölkəsində satmaq üçün bəzi məhsullar və səsvermə hüququ olmamaqla hər hansı bir yerli müəssisənin səhmlərini alır.

Yenidən tədiyə balansının elementi olaraq iki iqtisadi hadisə baş verdi. “A” ölkəsi ixrac əməliyyatını reallaşdırdı (*Cari əməliyyatlar balansı*) və portfel investisiyası formasında xarici investisiya cəlb etdi (*Maliyyə hesabı*). Bu əməliyyat *Maliyyə hesabının xalis maliyyə öhdəliklərinin* artımı kimi qeyd olunur.

MİSAL 5. Xarici mütəxəssis öz ölkəsinə qayıtmaqla tədiyə balansına daxil ediləcək əməliyyatlar silsiləsi bitmir. “A” ölkəsinin müəssisəsi səhmlərinin bir hissəsini qeyri-rezidentə satdığından “A” ölkəsinin qalan dünya qarşısında öhdəliyi yaranmışdır və bunun müqabilində investisiya gəliri ödəməyə başlayır. Bu əməliyyat “A” ölkəsinin tədiyə balansının *Cari hesabının gəlirlər bölməsinin debet* tərəfində, ödənişin nəticəsi isə *Maliyyə hesabının xalis maliyyə aktivlərinin* azalması kimi qeyd edilir.